

GRAŻYNA KAROLEWICZ

Lublin

BISKUPI POLSCY OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO W KATEDRACH UNIWERSYTECKICH

Do kluczowych problemów badawczych związanych z historią Kościoła należą zagadnienia dotyczące środowiska biskupów. Jako następcy apostołów mają oni władzę jurysdykcyjną na terenie powierzonych im diecezji. Ich postawa i zaangażowanie w duszpasterstwo decydują w dużym stopniu o duchowym obliczu Kościoła, zwłaszcza lokalnego. Na nich zwrócona jest uwaga duchowieństwa i wiernych. Od nich cała społeczność wierzących oczekuje świątłych rad i wskazówek w skomplikowanych sytuacjach życia społecznego. Ich autorytet moralny stanowi przystań dla ludzi wierzących, a często i niewierzących. Ich wpływ promieniuje nie tylko na czasy im współczesne; wartości przekazywane przez nich sięgają daleko w przyszłość.

Studia nad Episkopatem i duchowieństwem polskim zajmują ważne miejsce w warsztacie badawczym Instytutu Historii Kościoła na Wydziale Teologii KUL¹. Ich owocem jest m.in. rozprawa ks. S. Wilka pt. *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918-1939*². Autor poruszył tu podstawowe problemy związane z Episkopatem Polski, dając pogłębioną biografię zbiorową tego środowiska. Przedstawił też stan badań dotyczący tego zagadnienia. Zwrócił uwagę na konieczność dalszych studiów w tym zakresie. Do niedostatecznie znanych problemów należy na przykład działalność naukowa biskupów polskich okresu międzywojennego.

Stosunek do nauki stał się jednym z najbardziej istotnych problemów, jakie stanęły przed Kościołem na przełomie XIX i XX w. Coraz bardziej rozpowszechniane poglądy przez środowiska laickie, iż człowiek uczony nie

¹ Badania te prowadzone są zwłaszcza w Katedrze Historii Kościoła XIX i XX Wieku, kierowanej przez ks. prof. dra hab. Zygmunta Zielińskiego.

² Warszawa 1992.

może być jednocześnie wierzący, prowokowały konieczność rozumowego uzasadnienia, że między nauką a wiarą nie ma sprzeczności, że obie te dziedziny wzajemnie się uzupełniają. Przecistawiając się ówczesnemu scjentyzmowi, pozytywizmowi i różnym innym ideologiom sprzecznym z nauką Kościoła, Stolica Apostolska prostowała ścieżki myśli ludzkiej schodzącej na bezdroża, wydając odpowiednie orzeczenia, encykliki czy dekrety. Ich myślą przewodnią było wskazanie, że Kościół jest otwarty na przyjęcie osiągnięć nauk szczegółowych i pragnie nimi wzbogacić doktrynę kościelną, zawartą przede wszystkim w tomizmie. Idąc za wskazówkami papieży, zwłaszcza Leona XIII i Piusa XI, biskupi polscy podejmowali wiele inicjatyw, by podnosić poziom intelektualny w zakresie nauki chrześcijańskiej zarówno wśród duchowieństwa, jak i wiernych. Inicjatywy te znalazły wyraz w popieraniu badań naukowych w seminariach duchownych, w zaopatrywaniu seminariów w bogate księgozbiory, w tworzeniu muzeów kościelnych, w powoływaniu czasopism katolickich o zasięgu lokalnym i ogólnopolskim, w otwieraniu instytutów naukowych oraz szkół wyznaniowych na różnych szczeblach – od szkół podstawowych do uniwersytetów, w organizowaniu kursów czy wykładów dokształcających.

Na ten ogromny wkład Episkopatu Polski okresu międzywojennego zwrócił już uwagę ks. S. Wilk³ Działalność biskupów w tym zakresie była wyrazem zrozumienia, że bez otwarcia na naukę Kościół ostać się nie może. To biskupi zaakceptowali propozycję ks. Idziego Radziszewskiego u progu niepodległości Polski w lipcu 1918 r., by powołać do istnienia Katolicki Uniwersytet Lubelski mimo tak trudnych warunków, jakie panowały po wojnie⁴. Docenianie nauki w środowisku biskupów polskich znalazło również wyraz w uprawianiu przez nich nauki w uniwersytetach, akademiach teologicznych i seminariach duchownych. Dowodem tego są liczne publikacje, jakie pozostawili. W 75-osobowym zespole biskupów polskich obrządku łacińskiego w okresie międzywojennym ośmiu było związanych z uniwersytetami, czterech z Akademią Duchowną w Petersburgu, a ponad dwudziestu uprawiało naukę poza tym środowiskami⁵

W niniejszym artykule skoncentrujemy się na tych biskupach polskich okresu międzywojennego, którzy w jakimś okresie swego życia byli zaangażowani na uniwersytetach jako pracownicy naukowci. Należeli do nich: Józef B i l c z e w s k i (1860-1923) – arcybiskup metropolita lwowski (1900-

³ Tamże, s. 280-312.

⁴ G. K a r o l e w i c z, *Geneza Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, [w:] *Katolicki Uniwersytet Lubelski. Wybrane zagadnienia z dziejów Uczelni*, pod red. G. Karolewicz, ks. M. Zahajkiewicza, ks. Z. Zielińskiego, Lublin 1992, s. 61-64.

⁵ Ks. W i l k, dz. cyt., s. 43-46.

1923), Michał G o d l e w s k i (1872-1956) – biskup sufragan diecezji łucko-żytomierskiej (1916-1926), Franciszek L i s o w s k i (1876-1939) – biskup sufragan archidiecezji lwowskiej (1928-1933) i biskup ordynariusz diecezji tarnowskiej (1933-1939), Józef Sebastian P e l c z a r (1842-1924) – biskup sufragan diecezji przemyskiej (1899-1900) i biskup ordynariusz tejże diecezji (1900-1924), Czesław S o k o ł o w s k i (1877-1951) – biskup sufragan diecezji podlaskiej (1919-1946), Władysław Maksymilian S z c z e ś n i a k (1858-1926) – biskup sufragan archidiecezji warszawskiej (1925-1926), Antoni Władysław S z l a g o w s k i (1864-1956) – biskup sufragan tejże archidiecezji (1928-1956), Leon W a ł ę g a (1859-1933) – biskup ordynariusz diecezji tarnowskiej (1901-1932).

Życie i działalność biskupów Bilczewskiego i Pelczara były przedmiotem szczególnego zainteresowania historyków Kościoła ze względu na przygotowywanie procesów informacyjnych do beatyfikacji⁶. Pozostali biskupi nie doczekali się dotychczas opracowań monograficznych⁷.

W niniejszym artykule zostaną zasygnalizowane główne problemy związane z pracą naukową wspomnianych ośmiu biskupów, a więc: ich formacja naukowa, funkcje, jakie pełnili na uniwersytetach, zainteresowania naukowe i najważniejsze publikacje.

Sześciu przyszłych biskupów po uzyskaniu świadectwa dojrzałości podjęło studia w seminariach duchownych. Do Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie wstąpili: Władysław Szcześniak (1875-1878)⁸, Antoni Władysław Szlagowski (1881-1886)⁹, Michał Godlewski (1894-1897)¹⁰ i Czesław

⁶ Por. zestawienie bibliografii o bpie J. Bilczewskim w: *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, t. I-II, pod red. o. R. Gustawa, Poznań 1971-1972 – t. I, s. 144-146 i o bpie J. Bilczewskim: tamże, t. II, s. 232 n. Główne pozycje, jakie wyszły już po opublikowaniu *Hagiografii polskiej* o. Gustawa, są następujące: bp W. U r b a n, *Sługa Boży Józef Bilczewski, Arcybiskup-Metropolita Lwowski 1860-1923*, Wrocław 1977; *Biskup Pelczar. Materiały z sesji naukowej poświęconej życiu i działalności Sługi Bożego J. S. Pelczara*, Kraków, 21 III 1974, pod red. ks. B. Przybyszewskiego, s. K. M. Kasperkiewicz, Rzym 1975; C. N i e z g o d a OFMConv, *Wierny ideałom. Życie, działalność i duchowość Józefa Sebastiana Pelczara (1842-1924)*, Kraków 1988.

⁷ Zestawienie literatury znaleźć można w *Polskim słowniku biograficznym* oraz w *Słowniku polskich teologów katolickich 1918-1981* (t. V-VII, pod red. L. Grzebień SJ, Warszawa 1983).

⁸ Ks. A. F., *Szcześniak Władysław Maksymilian*, [w:] *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, t. XXVII-XXVIII, pod red. Z. Chełmickiego, Warszawa 1913, s. 363.

⁹ Ks. R. D., *Nowy biskup sufragan warszawski*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 18(1928), nr 7-8, s. 250.

¹⁰ Bp K. T o m c z a k, *Na dwudziestopięciolecie*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”, 27(1938), z. 2, s. 50-54.

Sokołowski (1895-1899)¹¹ W Seminarium Duchownym we Lwowie kształcił się Leon Wałęga (1878-1881)¹², a w Seminarium Duchownym w Przemyślu – Józef Pelczar (1860-1864)¹³ Na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie studiował tylko Józef Bilczewski (1880-1884). W czasie studiów na Wydziale Teologicznym uzupełniał on wiedzę uczęszczając na wykłady z filozofii, historii literatury, historii, archeologii. Podjął też naukę języków obcych. W 1890 r. uzyskał tu habilitację¹⁴. Drugą uczelnią krajową jako miejscem studiów interesujących tu nas przyszłych biskupów był Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Studiował w nim prawo (1895/96) i teologię (1896-1898) Franciszek Lisowski, który w 1913 r. uzyskał habilitację¹⁵, oraz teologię Leon Wałęga (1878-1881), który także zdobył tu habilitację (1892)¹⁶. Wszyscy zatem przyszli biskupi i pracownicy naukowcy w katedrach uniwersyteckich okresu międzywojennego rozpoczynali naukę w uczelniach krajowych w okresie zaborów. Można się więc domyślać, z jakimi trudnościami musieli się borykać studiując w atmosferze antykościelnej i antypolskiej polityki rosyjskiej lub austriackiej.

Wszystkie również interesujące nas tu osoby podjęły studia zagraniczne w Akademii Duchownej w Petersburgu lub w wyższych uczelniach zachodnich. Cztery spośród nich zostały wytypowane do Akademii Duchownej w Petersburgu, dokąd władze kościelne kierowały alumnów uzdolnionych nie tylko intelektualnie, ale zapowiadających się dobrze na odpowiedzialne stanowiska w Kościele. Wszystkie cztery osoby zdobyły tam w ostatnim roku studiów tytuł magistra świętej teologii: ks. W. M. Szcześniak (1878-1882)¹⁷, ks. A. W. Szlagowski (1887-1891)¹⁸, ks. M. Godlewski (1897-1901)¹⁹ i ks. Cz. Sokołowski (1899-1904)²⁰.

¹¹ G. K a r o l e w i c z, *Nauczyciele akademicki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym*, t. II, Lublin 1994, s. 201.

¹² Ks. S. B u d z i k, *Wałęga Leon (1859-1933)*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, t. VII, s. 371.

¹³ N i e z g o d a OFMConv, dz. cyt., s. 28-30.

¹⁴ Ks. F. P ł a c z e k, *Sługa Boży Józef Bilczewski*, [w:] *Polscy święci*, pod red. J. R. Bara OFMConv, Warszawa 1985, s. 295-300.

¹⁵ Ks. B. K u m o r, *Lisowski Franciszek*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XVII, Kraków 1972, s. 472 n.

¹⁶ Por. przyp. 12 niniejszego artykułu.

¹⁷ Por. przyp. 8 niniejszego artykułu.

¹⁸ Por. przyp. 9 niniejszego artykułu.

¹⁹ H. E. W y c z a w s k i, *Ostatni profesorowie historii Kościoła na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „*Studia Theologica Varsaviensia*”, 12(1974), nr 1, s. 123.

²⁰ Por. przyp. 11 niniejszego artykułu.

Miejszem studiów niektórych przyszłych biskupów był Papieski Uniwersytet Gregoriański w Rzymie. Tutaj uzyskali doktoraty ks. L. Wałęga z teologii (1883) po dwuletnich studiach²¹ i ks. F. Lisowski z teologii i filozofii (1902) po czteroletnich studiach²². Studiował tu także teologię ks. W. M. Szcześniak (1883-1885)²³ i ks. J. Bilczewski archeologię (1886-1888)²⁴. Doktoraty z teologii na Uniwersytecie Sapienza w Rzymie uzyskali ks. A. W. Szlagowski (1910)²⁵ i ks. J. S. Pelczar (1866), obydwaj po rocznym studium w Collegium Romanum w Rzymie, prowadzonym przez jezuitów²⁶. Ks. J. S. Pelczar zdobył w Rzymie także doktorat z prawa kanonicznego w Instytucie św. Apolinarego²⁷. Tytułem doktora teologii został uhonorowany za dorobek naukowy ks. Cz. Sokołowski przez Kongregację do Spraw Szkolnych w Rzymie²⁸. Na Uniwersytecie we Fryburgu Szwajcarskim otrzymał doktorat z teologii (1903) po dwuletnim pobycie ks. M. Godlewski²⁹. Na Uniwersytecie w Wiedniu uzyskał taki sam tytuł ks. J. Bilczewski (1885)³⁰. Ks. W. M. Szcześniak studiował teologię w Innsbrucku³¹. Celem uzupełnienia wiedzy ks. J. Bilczewski udał się do Instytutu Katolickiego w Paryżu³², a ks. F. Lisowski do kilku uniwersytetów niemieckich (Monachium, Bonn, Münster, Fryburg)³³.

Odbyte w kraju i za granicą studia upoważniały wymienione osoby do kariery naukowej na uniwersytetach.

Długoletnim pracownikiem Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego był ks. Józef P e l c z a r, zaangażowany tu przez 22 lata (1877-1899). Przez pierwsze trzy lata powierzono mu Katedrę Historii Kościoła na stanowisku profesora zwyczajnego, a następnie Katedrę Teologii Pastoralnej. Ponadto pełnił przez kilka lat funkcję dziekana wspomnianego Wydziału (1880/81, 1884/85, 1890/91), a także prorektora (1880/81) i rektora (1882/83).

²¹ Por. przyp. 12 niniejszego artykułu.

²² Por. przyp. 15 niniejszego artykułu.

²³ *Uniwersytet Warszawski w latach 1915/16-1934/35*, oprac. T. Manteuffel, Warszawa 1936, s. 72.

²⁴ Ks. P ł a c z e k, art. cyt., s. 297.

²⁵ Ks. Ts., *Ks. Arcybiskup Antoni Władysław Szlagowski*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 30(1946), nr 1, s. 34.

²⁶ N i e z g o d a OFMConv, dz. cyt., s. 42 n.

²⁷ Tamże, s. 46.

²⁸ Por. przyp. 11 niniejszego artykułu.

²⁹ Por. przyp. 19 niniejszego artykułu.

³⁰ Por. przyp. 24 niniejszego artykułu.

³¹ Por. przyp. 23 niniejszego artykułu.

³² Ks. P ł a c z e k, art. cyt., s. 299.

³³ Por. przyp. 15 niniejszego artykułu.

Uniwersytetu. Ks. M. Pelczar wykazał bardzo dużo inicjatywy jako pracownik naukowy Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kiedy został zaangażowany, Wydział Teologiczny przeżywał ogromny kryzys; liczba studentów nie przekraczała 20. Z powodu braku sił naukowych Wydział utracił prawo nadawania stopnia doktora. Ks. J. Pelczar zreorganizował Wydział. Podniósł jego poziom naukowy przez wprowadzenie wysokiej klasy specjalistów i pomnożenie liczby katedr. Zostały one obsadzone tak znakomitymi uczonymi, jak księża: Stanisław Spis, Marian Morawski, Stefan Pawlicki, Władysław Chotkowski, Tadeusz Gromnicki, Zygmunt Lenkiewicz, Franciszek Gabryl, Władysław Knapiński. Dzięki tej reorganizacji przywrócono Wydziałowi prawo nadawania stopnia doktora, a ks. J. Pelczar, jak wspomniano, został wybrany rektorem³⁴.

Ze środowiskiem Uniwersytetu Jagiellońskiego związany był również ks. Michał G o d l e w s k i, ale już w Polsce niepodległej. Otrzymał on w lutym 1927 r. Katedrę Historii Kościoła Powszechnego na Wydziale Teologicznym i kierował nią do wybuchu II wojny światowej, a także po jej zakończeniu – aż do przejścia na emeryturę w 1949 r.³⁵

Na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie byli zatrudnieni księża: Franciszek Lisowski, Leon Wałęga i Józef Bilczewski.

Wychowanek UJK – ks. Leon W a ł ę g a był zaangażowany w tej uczelni przez dziewięć lat. Początkowo wykładał katechetykę (1888-1893) i w zastępstwie dogmatykę szczegółową (1890/91). Po uzyskaniu habilitacji z zakresu teologii dogmatycznej otrzymał docenturę (1892), a następnie profesurę nadzwyczajną tej dyscypliny (1894). W 1897 r. odszedł z Uniwersytetu, podejmując inne zadania społeczne³⁶.

Ks. Józefowi B i l c z e w s k i e m u wkrótce po uzyskaniu habilitacji powierzono Katedrę Dogmatyki Szczegółowej jako profesorowi nadzwyczajnemu (1891). Po dwu latach uzyskał profesurę zwyczajną. Pełnił również funkcję dziekana Wydziału Teologicznego (1898/99), a także rektora tej uczelni (1900/01). W związku z konsekracją biskupią opuścił Uniwersytet po 10-letniej w nim pracy³⁷.

Ks. Franciszek L i s o w s k i rozpoczął pracę na UJK od wykładów zleconych z teologii dogmatycznej (1912/13). Dopiero po uzyskaniu habilitacji otrzymał Katedrę Dogmatyki Szczegółowej jako profesor nadzwyczajny (1913)

³⁴ Ks. T. G l e m m a, *Ks. J. S. Pelczar jako profesor historii Kościoła na Uniwersytecie Jagiellońskim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 4(1957), z. 1, s. 13-30.

³⁵ W y c z a w s k i, art. cyt., s. 135.

³⁶ Por. przyp. 12 niniejszego artykułu.

³⁷ Ks. P ł a c z e k, art. cyt., s. 299-308.

i zwyczajny (od 1916). Powierzono mu również funkcję dziekana Wydziału Teologicznego (1917-1919) i prodziekana tego Wydziału (1919-1921)³⁸.

W jednym czasie, zaraz po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, byli zaangażowani na Uniwersytecie Warszawskim trzej księża, którzy następnie uzyskali sakrę biskupią: Antoni Szlagowski, Czesław Sokołowski i Władysław Maksymilian Szcześniak.

Ks. Antoni Szlagowski otrzymał Katedrę Homiletyki na Wydziale Teologii Katolickiej Uniwersytetu Warszawskiego jako profesor nadzwyczajny (1918). Rok później został profesorem zwyczajnym. Był on pierwszym dziekanem Wydziału Teologii Katolickiej na Uniwersytecie Warszawskim po I wojnie światowej (1918/19). Pełnił też funkcję rektora (1927/28) i prorektora (1928/29) tej uczelni. W 1932 r. odszedł na emeryturę³⁹.

Ks. Czesław Sokołowski był tylko przez jeden rok akademicki (1918/19) profesorem teologii dogmatycznej na Wydziale Teologii Katolickiej UW. Ponadto przez sześć miesięcy (w r. akad. 1924/25) był profesorem zwyczajnym teologii fundamentalnej i teologii fundamentalnej porównawczej na Wydziale Teologicznym KUL. Pełnił też funkcję rektora tej uczelni⁴⁰.

Ks. Władysławowi Szcześniakowi powierzono na Wydziale Teologii Katolickiej UW Katedrę Historii Kościoła (1919-1925) jako profesorowi zwyczajnemu. Był też przedstawicielem Wydziału do Senatu Akademickiego (1919/20) i dziekanem tegoż Wydziału (1921/22)⁴¹.

Zainteresowania naukowe prezentowanych tu postaci były różnorodne, dotyczyły wielu kierunków badań teologicznych. Niektórzy z nich mieli osiągnięcia w kilku dziedzinach. Można wymienić następujący zakres badań teologicznych w ich twórczości naukowej:

- 1) dogmatyka,
- 2) teologia fundamentalna,
- 3) biblistyka,
- 4) teologia pastoralna,
- 5) ascetyka,
- 6) homiletyka,
- 7) historia Kościoła,
- 8) prawo kanoniczne.

Teologią dogmatyczną zajmowali się księża: Franciszek Lisowski, Leon Wałęga, Czesław Sokołowski i ubocznie Józef Pelczar.

³⁸ Por. przyp. 15 niniejszego artykułu.

³⁹ *Uniwersytet Warszawski w latach 1915/16-1934/35*, s. 66, 72.

⁴⁰ Por. przyp. 11 niniejszego artykułu.

⁴¹ *Uniwersytet Warszawski w latach 1915/16-1934/35*, s. 72.

W badaniach ks. F. Lisowskiego szczególne zainteresowanie wzbudzała Eucharystia. Poświęcił jej rozprawę habilitacyjną pt. *Słowa ustanowienia Najśw. Sakramentu a epikleza. Studium dogmatyczno-historyczne*⁴². W pracy tej przedstawił historię sporu o epiklezę między Kościołem wschodnim i zachodnim, świadectwa patrystyczne i liturgiczne o formie Eucharystii oraz znaczenie i uzasadnienie epiklezy (tutaj omówił m.in. konsekrację w Wieczerniku, genezę epiklezy oraz sądy teologów o znaczeniu epiklezy). Wkrótce opublikował drugie dzieło na temat Eucharystii – *Przeistoczenie. Studium spekulatywno-teologiczne z uwzględnieniem historii dogmatu*⁴³. Przeanalizował w nim istotę Przeistoczenia pod względem rzeczowym i słownym. Wskazał na dzieje poglądów na Przeistoczenie niezgodnych z doktryną Kościoła, przedstawił rozwój nauki o Przeistoczeniu głoszonej przez ojców Kościoła, teologów katolickich oraz w orzeczeniach soborów i synodów. Uzasadnił, iż jedyną drogą do obecności Chrystusa pod postacią chleba i wina jest *conversio*, a także iż Chrystus jest obecny pod każdą postacią z osobna i pod najmniejszą częścią postaci. Ks. F. Lisowski jest również autorem rozprawy pt. *Charakter sakramentalny. Studium historyczno-dogmatyczne*⁴⁴. Rozpatrzył w niej działanie sakramentu chrztu św., bierzmowania i kapłaństwa, które ten charakter sakramentalny (znak duchowy) wyciskają. Przedstawił dzieje poglądów na charakter sakramentalny w rozwoju historycznym i omówił charakter sakramentalny z punktu widzenia spekulatywnego i praktycznego. Z artykułów ks. F. Lisowskiego zasługuje na specjalną uwagę studium pt. *Św. Tomasz o rozwoju dogmatów*⁴⁵

Ks. L. Wałęga, zajmujący się teologią dogmatyczną, napisał rozprawę na temat wielkiej godności człowieka, wyniesionego przez Boga poprzez dar łaski uświęcającej. Jej tytuł brzmi: *De hominis elevatione per gratiam sanctificantem disertatio*⁴⁶. Ks. Cz. Sokołowski skoncentrował swą uwagę na modernizmie, wywołującym wówczas wiele sporów teologicznych. Temu problemowi poświęcił dwie rozprawy: *Przysięga antymodernistyczna. Studium krytyczne*⁴⁷; *Alfred Loisy. Analiza psychologiczna*⁴⁸. W pierwszej z tych prac przytoczył tekst przysięgi antymodernistycznej w języku łacińskim i polskim, uzasadnił jej nieomyślność, polemizował z przeciwnikami i poddał krytyce agitację przeciw

⁴² Lwów 1912.

⁴³ Lwów 1913.

⁴⁴ Lwów 1916.

⁴⁵ „Przegląd Teologiczny”, 5(1924) 161-174.

⁴⁶ Leopoli 1891.

⁴⁷ Warszawa 1916.

⁴⁸ Warszawa 1918.

niej prowadzoną w różnych krajach. Uzasadniał niesłuszność zarzutu, że przysięga ta godzi w wolność badań naukowych. W pracy na temat Alfreda Loisy'ego – przywódcy modernizmu – ks. Cz. Sokołowski przeanalizował jego pamiętnik pt. *Choses passés*⁴⁹, w którym autor spowiada się z przebiegu życia i z zatargu z Kościołem. Ks. Cz. Sokołowski wypowiedział się również w książce pt. *Problemat nawrócenia w najnowszej powieści Żeromskiego. Szkic krytyczny*⁵⁰ na temat stosunku autora tej książki do katolicyzmu, zarzucając mu dyletantyzm w zakresie znajomości prawd wiary.

Autorem pracy o charakterze dogmatycznym jest również ks. J. Pelczar. Przeznaczył ją dla inteligencji katolickiej: *Religia katolicka, jej podstawy, jej źródła i jej prawdy wiary. Rozprawy dogmatyczne dla ludzi wykształconych*⁵¹.

Fundamentalista ks. W. Szcześniak podjął inicjatywę opracowania 3-tomowego słownika apologetycznego pt. *Słownik apologetyczny wiary katolickiej podług d-ra Jana Jaugery'a*⁵². Słownik adresowany był do inteligencji katolickiej, której intelektualne pogłębienie prawd wiary i jej praktyczne wykorzystanie ks. W. Szcześniak uważał za zadanie pierwszoplanowe. Do tej grupy społecznej skierował też publikację pt. *Zapoznawana prawda. Kilka uwag dla ludzi dobrej woli*⁵³. Wyjaśniał w niej istotę Kościoła, przeświadczony, że przyczyną wykroczeń przeciw moralności i Kościołowi jest najczęściej brak znajomości prawd wiary.

Ks. A. Szlagowskiego pasjonowały głównie dwie dziedziny w zakresie teologii: biblistyka i homiletyka. Podjął się on edycji Nowego Testamentu w przekładzie ks. Jakuba Wujka: *Nowy Testament Jezusa Chrystusa. W przekładzie ks. Jakuba Wujka*⁵⁴; *Ewangelie i Dzieje Apostolskie w przekładzie J. Wujka*⁵⁵; *Cztery Ewangelie dla wszystkich. Przekł. ks. J. Wujka*⁵⁶; *Święta Ewangelia Jezusa Chrystusa. Tekst w przekładzie ks. J. Wujka*⁵⁷ Ponadto opracował 3-tomowy komentarz do Pisma św.: *Wstęp ogólny historyczno-kry-*

⁴⁹ Paris 1913.

⁵⁰ Warszawa 1917. Chodzi o powieść S. Żeromskiego pt. *Walka z szatanem* (t. I: *Nawracanie Judasza*; t. II: *Zamieć*, Warszawa 1916).

⁵¹ Przemyśl 1920; 1923².

⁵² Oprac. i wyd. staraniem x. W. Szcześniaka i grona współpracowników [S. Galla, A. Kakowskiego, Z. Mścichowskiego, L. Poszewczyńskiego, F. Puchalskiego], Warszawa 1894-1896.

⁵³ Warszawa 1905.

⁵⁴ Warszawa 1900.

⁵⁵ Kraków 1923.

⁵⁶ Kraków 1931.

⁵⁷ Warszawa 1936.

tyczny do Pisma świętego⁵⁸. Biblijne zainteresowania ks. A. Szlagowskiego znalazły też wyraz w analizie utworów literackich pod kątem ich związku z Biblią⁵⁹. W zakresie badań nad kaznodziejstwem na uwagę zasługują dwie prace ks. Szlagowskiego: *O potędze wymowy*⁶⁰ i *Fabian Birkowski. Mowy pogrzebowe i przygodne z portretem oraz krytyczną oceną mówcy*⁶¹. W pierwszej z tych publikacji postulował ścisły związek wymowy nie tylko z Pismem św., ale i z literaturą patrystyczną. Praca o ks. Birkowskim dała nowe spojrzenie na złoty okres kaznodziejstwa polskiego, którego był on przedstawicielem. Wiele prac ks. A. Szlagowskiego nie zostało jeszcze opublikowanych, a wśród nich *Modlitwa Pańska w świetle Pisma Świętego i Ojców Kościoła*⁶².

W zakresie homiletyki bardzo się zasłużył ks. Pelczar. Jego dzieło pt. *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Kościele katolickim*⁶³ imponuje ogromem zebranego materiału źródłowego. Autor zestawił tu ponad trzy tysiące kaznodziejów z różnych krajów europejskich, podając o nich podstawowe informacje w takim zakresie, na jaki pozwalał ówczesny stan badań. Jedną część swego dzieła poświęcił kaznodziejom polskim. Rozwój kaznodziejstwa w naszym kraju podzielił na kilka okresów historycznych, dając na początku każdego z nich krótką charakterystykę, a następnie wymienił głównych przedstawicieli. Chyba nie docenił tej książki ks. J. Pelczara ks. T. Glemma, zaliczając ją do „najgłębszych naukowo” wśród prac jej autora⁶⁴. Wartość tego studium jest ogromna. Daje pierwszy w Polsce przybliżony obraz historycznego rozwoju kaznodziejstwa w Kościele katolickim, zestawia jego przedstawicieli w jednej publikacji. Wskazuje na stan badań, uświadamia konieczność podjęcia studiów nad tym ważnym zagadnieniem. Szczególny akcent położył ks. Pelczar na kaznodziejów polskich. Znalazło to wyraz w specjalnym dodatku, w którym dał antologię wyjątków z kazań 27 najwybitniejszych polskich kaznodziejów.

W ramach prac z teologii pastoralnej znaczącą pozycję zajmuje książka ks. J. Pelczara pt. *Medycyna pasterska, czyli wiadomości potrzebne kapłanom*

⁵⁸ Warszawa 1907-1908.

⁵⁹ Por. zestawienie bibliografii bpa A. W. Szlagowskiego: L. G r z e b i e ń SJ, *Szlagowski Antoni Władysław (1864-1956)*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, t. VII, s. 223.

⁶⁰ Włocławek 1899.

⁶¹ T. I-II, Warszawa 1902.

⁶² Ks. W. W o j d e c k i, *Abp Antoni Szlagowski jako mówca i konferencjonista*, [w:] *Studia z historii kaznodziejstwa i homiletyki*, t. III: *Studzy słowa*, pod red. ks. W. Wojdeckiego, Warszawa 1982, s. 319-373.

⁶³ Cz. I-III, Kraków 1896-1900.

⁶⁴ Ks. G l e m m a, dz. cyt., s. 26.

z zakresu somatologii, higieny, fizjologii i patologii⁶⁵. Książka miała pomagać kapłanom w pracy duszpasterskiej, poszerzać ich wiedzę o człowieku, budowie jego ciała, temperamencie, namiętnościach, chorobach, higienie i śmierci.

Zainteresowania teologią ascetyczną ks. J. Pelczara zaowocowały w wielu publikacjach. Do najważniejszych w tym zakresie należą *Życie duchowne, czyli doskonałość chrześcijańska wg najcelniejszych mistrzów duchownych*⁶⁶ oraz *Rozmyślenia o życiu kapłańskim, czyli ascetyka kapłańska*⁶⁷. O tym, jak wielkie znaczenie społeczne miały te publikacje, świadczy liczba ich wydań⁶⁸.

Duże osiągnięcia w badaniach naukowych mają biskupi polscy w zakresie historii Kościoła. Pozostańmy jeszcze przy ks. J. Pelczarze, uczonym o bardzo wszechstronnych zainteresowaniach. Jako historyk Kościoła pozostawił on kilka prac na temat pontyfikatu Piusa IX: *Pius IX i jego wiek*⁶⁹; *Pius IX i jego pontyfikat*⁷⁰; *Pius IX a Polska*⁷¹. Prace te uwzględniały tło epoki – są oparte na solidnej podstawie źródłowej i osobistych wspomnieniach autora. Cieszyły się one uznaniem w środowiskach polskiej i włoskiej inteligencji. Ks. J. Pelczar zajął się również problemem masonerii, jej istotą, zasadami, dążeniami, rozbieżnościami między jej prawdziwym obliczem a tym, za co chce uchodzić na zewnątrz, jej genezą, rozwojem, organizacją i działalnością. Gruntowna i solidnie udokumentowana ta praca – pt. *Masoneria, jej początki, organizacja, ceremoniał, zasady działania* – cieszyła się dużą poczytnością i doczekała się kilku wydań⁷². W pracach historycznych ks. J. Pelczara znalazły wyraz jego zainteresowania akcją charytatywną w Kościele: *Zarys dziejów miłosierdzia w Kościele katolickim*⁷³ i rewolucją francuską: *Rewolucja francuska wobec religii katolickiej i duchowieństwa*⁷⁴. Nieprzeciętna erudycja historyczna ks. J. Pelczara występuje w jego homiliach.

Historyczne zainteresowania ks. M. Godlewskiego koncentrowały się wokół Kościoła w imperium rosyjskim. Mając dostęp do archiwów petersburskich:

⁶⁵ Lwów 1907.

⁶⁶ T. I-II, Przemyśl 1873.

⁶⁷ Cz. I-II, Kraków 1892-1893.

⁶⁸ Pierwsze z tych dzieł miało 8 wydań, drugie – 4 wydania. Por. R. G u s t a w OFM, *Spuścizna pisarska J. S. Pelczara*, [w:] *Hagiografia polska*, t. II, s. 223.

⁶⁹ T. I-II, Kraków 1880; t. III, Kraków 1881.

⁷⁰ T. I-III, Kraków 1897.

⁷¹ Miejsce Piastowe 1914.

⁷² Praca wyszła pod pseudonimem: J. S. Korczyński w Przemyślu w 1905 r.; następne wydania: Lwów 1909²; Lwów 1914³; Kraków 1914⁴.

⁷³ Kraków 1916.

⁷⁴ Przemyśl 1922.

Akademii Duchownej, Metropolitalnego Seminarium Duchownego, Kapituły Metropolitalnej i Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zajął się edycją wielu źródeł, dotyczących m.in. utworzenia stolicy prymasowskiej w Wilnie: *Analec-ta Historica Petropolitana. Sedes Primatialis Vilnensis (1815-1817)*⁷⁵, ustanowienia arcybiskupstwa mohylewskiego, uporządkowania spraw religijnych wyznania katolickiego w imperium rosyjskim, założenia Seminarium Duchownego w Mohylewie: *Monumenta Ecclesiastica Petropolitana*⁷⁶, historii Głównego Seminarium Duchownego w Wilnie: *Documenta ad historiam Seminarii Principalis Vilnensis pertinenta 1803-1822*⁷⁷, korespondencji Stanisława Sierstrzeń-cewicza – pierwszego arcybiskupa mohylewskiego: *Journal et correspondance de Stanislas Sierstrzeńcewicz-Bohusz, premier archevêque metropolitain de Mohilew, V parties (1797-1810)*⁷⁸. Prócz edycji źródeł w dorobku ks. M. Godlewskiego liczą się bardzo opracowania z zakresu historii Kościoła w Rosji, np. *Purpura kardynalska arcybiskupów mohylewskich*⁷⁹; *Preliminaria konkordatu z roku 1847*⁸⁰; *Stolica Apostolska i Święte Przymierze*⁸¹; *Cesarz Aleksander I jako mistyk*⁸². W zainteresowaniach ks. M. Godlewskiego dużo miejsca zajmowały również sprawy polskie. Z tego zakresu opublikował m.in.: *Watykan a Powstanie Listopadowe*⁸³; *Tragedia arcybiskupa Felińskiego (1862-1864)*⁸⁴; *Arcybiskup Sierstrzeńcewicz i Stanisław August w Petersburgu*⁸⁵. Ks. M. Godlewski opublikował również wiele biogramów, zwłaszcza polskich biskupów i arcybiskupów, w *Polskim słowniku biograficznym* (m.in. A. Andziewicza, J. Berenta, J. Benisławskiego, L. Brynka, Z. Chełmickiego, S. Choromańskiego). Ks. M. Godlewski zajmował się także ubocznie proble-mami metodologicznymi historii, np. w pracach: *Uwagi o nauczaniu historii*⁸⁶ oraz *O historii. Rozważania i refleksje*⁸⁷. Na VII Międzynarodowym Kon-

⁷⁵ Petersburg 1906.

⁷⁶ T. I-V, Petersburg 1906-1913.

⁷⁷ Petersburg 1911.

⁷⁸ Petersburg 1913-1917.

⁷⁹ Petersburg 1905.

⁸⁰ Petersburg 1910.

⁸¹ Petersburg 1918.

⁸² Kraków 1925.

⁸³ Włocławek 1931.

⁸⁴ Kraków 1930.

⁸⁵ Kraków 1928.

⁸⁶ „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”, 22(1933) 241-248.

⁸⁷ Tamże, 21(1932) 99-103.

gresie Historycznym w Warszawie w 1933 r. jako delegat Piusa XI wygłosił referat pt. *L'Eglise Romaine et les sciences historiques*⁸⁸.

Ks. W. Szcześniak postawił sobie za cel pracy naukowej przygotowanie nowoczesnego podręcznika historii Kościoła dla seminariów duchownych, w których posługiwano się wówczas przede wszystkim podręcznikami łacińskimi i niemieckimi. W jego opracowaniu ukazały się dwa tomy pt. *Dzieje Kościoła katolickiego w zarysie*⁸⁹ Autor poprzedził syntezę obszernym wstępem, w którym wyjaśnił pojęcie Kościoła, zestawił źródła i dzieje historiografii kościelnej, uzasadnił jej podział na poszczególne okresy. Tom I obejmuje dzieje starożytności chrześcijańskiej do końca VIII w., tom II zaś – czasy od Karola Wielkiego do Grzegorza VII (800-1073). Obszerniej potraktował dzieje Kościoła w Polsce. Zniechęcony jednak krytyką, zrezygnował z kontynuowania tej syntezy⁹⁰ Przedmiotem jego badań było również zagadnienie obrządku słowiańskiego. W pracy pt. *Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej rozważany w świetle dziejopisarstwa polskiego*⁹¹ autor doszedł do wniosku, że Polska przyjęła chrześcijaństwo w obrządku łacińskim od początku. Wykazał, że teza o przyjęciu przez Polskę obrządku wschodniego nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Zainteresowanie ks. W. Szcześniaka kościelną problematyką słowiańską znalazło wyraz w artykule *Chryścianizm u Słowian nadłabskich*⁹².

Ogromnie ważną pozycję naukową zajmuje ks. J. Bilczewski, uczeń twórcy archeologii chrześcijańskiej w Rzymie – Jana Baptysty de Rossi. Ks. J. Bilczewski stał się pionierem tej dyscypliny w Polsce. Wskazywał na konieczność podjęcia badań w zakresie starożytności chrześcijańskiej. Doskonale opanował metodę historyczną⁹³. Wyniki długoletnich badań, prowadzonych zwłaszcza w katakumbach rzymskich, opublikował w kilku pracach. Na szczególną uwagę zasługują *Archeologia chrześcijańska wobec historii Kościoła i dogmatu*⁹⁴ oraz *Eucharystia w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych, ikonograficznych i epigraficznych*⁹⁵ Pierwsza z nich (rozprawa habilitacyjna) stanowi podręcznik dotyczący katakumb rzymskich. Autor przedstawił w niej ówczesny stan badań na ten temat oraz omówił m.in. stosunek Cesarstwa Rzymskiego

⁸⁸ Varsovie 1933.

⁸⁹ T. I, Warszawa 1902; t. II, Warszawa 1909.

⁹⁰ Z. Z i e l i Ń s k i, *Historiografia kościelna*, VI. *Wiek XIX i XX*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. VI, pod red. J. Walkusza [i in.], Lublin 1993, kol. 1000.

⁹¹ Warszawa 1904.

⁹² „Kwartalnik Teologiczny”, 1(1902), z. 1/2, s. LXIII-LXXV.

⁹³ Ks. P ł a c z e k, art. cyt., s. 299 nn.

⁹⁴ Kraków 1890.

⁹⁵ Kraków 1898.

do Kościoła w trzech pierwszych wiekach, położenie prawne chrześcijan, rolę Kościoła w zwalczaniu niewolnictwa i sztukę wczesnochrześcijańską. W drugiej z tych prac zebrał teksty patrystyczne o Eucharystii, zestawił zabytki sztuki wczesnochrześcijańskiej na jej temat. Obie prace zostały przetłumaczone na język czeski. Ks. J. Bilczewski zamieszczał ponadto na łamach czasopism artykuły związane z problematyką starożytności chrześcijańskiej, jak np. *Położenie prawne chrześcijan w państwie rzymskim w trzech pierwszych wiekach*⁹⁶; *Sztuka w pierwotnym Kościele*⁹⁷; *Dziewice Bogu poświęcone w pierwszych wiekach Kościoła*⁹⁸; *Znaczenie badań katakumbowych dla historii sztuki i religii*⁹⁹; *Geneza i historia symbolu apostołskiego*¹⁰⁰; *Katakumba św. Pryscylii i jej najważniejsze pomniki*¹⁰¹; *Cześć Najśw. Sakramentu w ciągu wieków*¹⁰²; *O chlebie i winie do Eucharystii używanym*¹⁰³; *Obrazy eucharystyczne w katakumbach rzymskich*¹⁰⁴; *Małżeństwo w dawnych chrześcijańskich pomnikach. Studium dogmatyczno-historyczne*¹⁰⁵ Głównym wynikiem badań ks. J. Bilczewskiego jest udowodnienie metodą naukową tożsamości prawd wiary katolickiej przekazywanej przez Kościół w ciągu stuleci. Jest on uważany za ojca polskiej archeologii chrześcijańskiej. Był to uczony o renomie międzynarodowej. Poruszał problemy w literaturze często jako pierwszy¹⁰⁶.

Wśród interesujących nas tu biskupów polskich okresu międzywojennego nie było kanonistów. Ubocznie zajmował się prawem kanonicznym ks. J. Pelczar, który jest autorem kilkakrotnie wydanej książki pt. *Prawo małżeńskie katolickie z uwzględnieniem prawa cywilnego obowiązującego w Austrii, Prusach i Królestwie Polskim*¹⁰⁷

Trzeba też zwrócić uwagę na fakt, że księża J. Bilczewski i M. Godlewski byli członkami Polskiej Akademii Umiejętności. Członkami Towarzystwa Naukowego Warszawskiego byli księża M. Godlewski i A. W. Szlagowski. Ks. J. Bilczewski był członkiem Towarzystwa Naukowego Lwowskiego i Pańskiej Akademii Archeologicznej w Rzymie. Ks. W. M. Szcześniak został

⁹⁶ „Przegląd Powszechny”, 7(1890), t. 25, s. 346-361; t. 26, s. 59-74, 178-192.

⁹⁷ Tamże, t. 27, s. 153-173, 327-362.

⁹⁸ Tamże, 9(1892), t. 35, s. 1-37.

⁹⁹ „Biblioteka Warszawska”, 53(1893), t. 4, s. 496-509.

¹⁰⁰ „Przegląd Powszechny”, 11(1894), t. 42, s. 153-173, 363-378.

¹⁰¹ Lwów 1895.

¹⁰² „Gazeta Kościelna”, 5(1897) 277-279, 295-298, 308 n., 315 n.; 329-331, 338-340, 347 n.

¹⁰³ „Przegląd Powszechny”, 14(1897), t. 54, s. 325-343; t. 55, s. 38-52.

¹⁰⁴ Lwów 1913.

¹⁰⁵ „Przegląd Powszechny”, 16(1899), t. 62, s. 1-19.

¹⁰⁶ Ks. P ł a c z e k, art. cyt., s. 308.

¹⁰⁷ Kraków – 1882; 1852²; 1890³; 1898⁴.

zaszczycony tytułem doktora *honoris causa* Wydziału Teologii Uniwersytetu Warszawskiego. Profesorami honorowymi tegoż Wydziału zostali ks. W. M. Szcześniak i ks. A. W. Szlagowski¹⁰⁸.

*

W gronie biskupów polskich okresu międzywojennego ośmiu było zaangażowanych w katedrach uniwersyteckich. Czas pracy w uczelni trwał: 22 lata (J. Pelczar), 16 lat (M. Godlewski), 14 lat (A. W. Szlagowski), 10 lat (J. Bilczewski), 9 lat (L. Wałęga, F. Lisowski), 6 lat (W. M. Szcześniak) i półtora roku (Cz. Sokołowski). Biskupi w zasadzie nie pełnili obowiązków biskupich równocześnie z uniwersyteckimi. Niektórzy z nich byli konsekrowani w czasie, gdy mieli już poza sobą pracę na uniwersytetach i z nich odeszli wcześniej (J. Pelczar, F. Lisowski, L. Wałęga), niektórzy zrezygnowali z niej w związku z nominacją biskupią (J. Bilczewski, W. M. Szcześniak). Jeden z biskupów zrzekł się sufraganii, by poświęcić się nauce (M. Godlewski). Wyjątkiem był bp A. W. Szlagowski, który przez cztery lata godził obowiązki uniwersyteckie z obowiązkami biskupa sufragana. Bp Cz. Sokołowski piastował stanowisko sufragana diecezji i rektora KUL tylko przez pół roku.

Wspomniani biskupi kształcili się nie tylko w seminariach duchownych, ale także w uniwersytetach krajowych i zagranicznych. Habilitację uzyskało trzech biskupów (J. Bilczewski, F. Lisowski, L. Wałęga). Doktoraty z dwu fakultetów zdobyło dwóch biskupów (F. Lisowski, J. Pelczar). Jeden doktorat uzyskali biskupi: M. Godlewski, A. W. Szlagowski, W. M. Szcześniak i Cz. Sokołowski.

Badania naukowe wspomnianych biskupów obejmowały różne kierunki teologii: teologię dogmatyczną, fundamentalną, pastoralną, ascetyczną, biblijną, homiletykę, historię Kościoła i prawo kanoniczne. Tematyka badań biskupów była zwykle dostosowana do potrzeb ewangelizacji społeczeństwa. Analizowali oni metodą naukową zagadnienia bardzo wówczas aktualne, przydatne do pracy apostołskiej.

Twórczość naukowa biskupów okresu międzywojennego nie została jeszcze przebadana i oceniona przez specjalistów. Nasuwa się postulat podjęcia takich studiów. Dotyczy on zresztą nie tylko tych biskupów, którzy byli zaangażowani na uniwersytetach, ale i tych, którzy uprawiali naukę poza nimi. Także i inne zagadnienia zasygnalizowane w artykule, takie jak np. formacja naukowa biskupów oraz ich aktywność w wyższych uczelniach, wymagają dalszych, wnikliwych badań.

¹⁰⁸ Ks. Wilk, dz. cyt., s. 45; Manteuffel, dz. cyt., s. 72.

DAS WIRKEN POLNISCHER BISCHÖFE DER ZWISCHENKRIEGSZEIT
AN DEN LEHRSTÜHLEN DER UNIVERSITÄTEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der vorliegende Artikel stellt acht römisch-katholische polnische Bischöfe vor, die für eine gewisse Zeit ihres Lebens wissenschaftliche Mitarbeiter polnischer Universitäten waren. Von den 75 Bischöfen, die es damals in Polen gab, waren dies also etwas mehr als 10%. Von ihnen sind sechs in polnischen Priesterseminaren ausgebildet worden, einer hatte an der Krakauer Jagiellonen-Universität studiert und zwei an der Jan-Kazimierz-Universität in Lemberg (Lwów). Darüber hinaus hatten diese Bischöfe noch in einem, zwei oder mehreren europäischen Ländern studiert (sechs Bischöfe in Italien, einer in Frankreich, einer in Deutschland, einer in der Schweiz, zwei in Österreich und vier in Rußland). Nach Abschluß ihrer Studien waren die genannten Bischöfe jeweils an der theologischen Fakultät einer polnischen Universität angestellt (einer sogar an zwei Universitäten gleichzeitig): an der Krakauer Jagiellonen-Universität (zwei), an der Jan-Kazimierz-Universität in Lemberg (drei), an der Warschauer Universität (drei) und an der Katholischen Universität in Lublin (ein Bischof). Vier von ihnen hatten das Amt eines Rektors inne. An diesen Universitäten arbeiteten die Bischöfe zwischen anderthalb und 22 Jahren. Als Wissenschaftler repräsentierten sie unterschiedliche Richtungen der Theologie. Ihr Beitrag zur Wissenschaft war für die damalige Zeit beträchtlich, insbesondere wegen der Aktualität der von ihnen untersuchten Forschungsthematik. Viele von ihren Veröffentlichungen haben bis heute nichts an Wert verloren.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich